

ЦЕРКОВНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ДОБИ БОЛГАРСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК «МИРНА РЕВОЛЮЦІЯ»

В. О. Свириденко

Свириденко, В. О. Церковно-національний рух доби Болгарського Відродження як «мирна революція»

У статті розглядаються особливості репрезентації епохи Болгарського національного Відродження та її понятійного осмислення у працях болгарських істориків доби соціалізму; аналізується роль та місце, які відводилися церковно-національному рухові в історичному наративі про Відродження. Автор також з'ясовує, які поняття використовувалися для позначення руху за незалежність болгарської церкви. Спираючись на методологію досліджень пам'яті, робиться спроба розкрити, які аспекти Відродження використовувалися владою у її політиці пам'яті.

Ключові слова: Болгарське Відродження; «мирна» революція; політика пам'яті; церковно-національний рух; Begriffsgeschichte (історія понять).

Свириденко, В. О. Церковно-национальное движение эпохи Болгарского Возрождения как «мирная революция»

В статье рассматриваются особенности репрезентации эпохи Болгарского национального Возрождения и ее понятийного осмысления в трудах болгарских историков периода социализма; анализируется роль и место, которые отводились церковно-национальному движению в историческом нарративе о Возрождении. Автор также выясняет, какие понятия использовались для обозначения движения за независимость болгарской церкви. Опираясь на методологию исследований памяти, делается попытка раскрыть, какие аспекты Возрождения использовались властью в ее политике памяти.

Ключевые слова: Болгарское Возрождение, «мирная» революция, политика памяти, церковно-национальное движение, Begriffsgeschichte (история понятий).

Svyrydenko, V. O. Church-national movement in the period of the Bulgarian Revival as a “peaceful revolution”

The peculiarities of the representation of the period of the Bulgarian national Revival and its conceptual understanding in the works of the Bulgarian historians of socialist period are considered in the paper; the role and place, which were prescribed to church-national movement in historical narrative about the Revival, are analyzed. The author also finds out, which concepts were used for labeling the movement for independence of the Bulgarian church. Resting upon the methodology of Memory Studies, an attempt is made to uncover which aspects of the Revival were used by power in its politics of memory.

Keywords: Bulgarian Revival; “peaceful” revolution; politics of memory; church-national movement; Begriffsgeschichte (History of Concepts).

Церковно-національний рух був невід'ємною складовою феномену Болгарського Відродження. За традиційною парадигмою квінтесенцію епохи відображала концепція «подвійного рабства» та відчайдушної боротьби болгар проти нього. Концепція «подвійного ярма» засновувалася на твердженні про перебування болгарського народу під зверхністю Константинопольського патріарха (духовне «грецьке рабство») й під політичним і соціально-економічним османським гнітом («турецьке рабство»). Її висунув ще в «Історії слов'яноболгарській» Паїсій Хілендарський, якого вважають зачинателем Болгарського Відродження¹, і згодом вона почала домінувати у працях істориків кількох подальших поколінь, а подекуди трапляється і в сучасних дослідженнях². Інша складова наративу про національне Відродження, яка була антитезою «подвійного рабства», полягала у боротьбі болгарського народу за визволення з-під цього «рабства».

Доба національного Відродження була фактично відправною точкою історичного наративу Народної Республіки Болгарії (далі – НРБ). Вона зображувалася як найгероїчніший та найважливіший етап болгарської історії. Одночасно рух за незалежність церкви, який був складовою епохи Відродження, фактично перебував на маргінесі історичного наративу: істориків періоду соціалізму цікавила перш за все соціально-економічна проблематика та діяльність болгарських революціонерів, що готували антиосманське повстання. Відповідно, в історіографічних оглядах, що розкривають розвиток історичної науки НРБ, церковний аспект Відродження не дістав належного висвітлення. У найбільш фундаментальній праці, присвяченій осмисленню національного Відродження болгарськими історика-

ми (праця Р. Даскалова «Как се мисли Българско Възраждане»), проблематика церковного руху розглядається побіжно: у контексті історіографічної дискусії про роль просвітників (еволюціонерів) та революціонерів у процесах Відродження³.

У статті ми масмо на меті розкрити відповіді болгарських інтелектуалів доби соціалізму на виклики, спричинені комплексом легітимаційних завдань нововстановленого комуністичного уряду, з'ясувавши, яка роль відводилася церковно-національній спадщині Відродження (і чи відводилася взагалі будь-яка) у цій легітимаційній риториці. На наш погляд, дослідження образу церковно-національного руху в історичному наративі НРБ має бути поставлене у рамки досліджень пам'яті (Memory Studies)⁴ та історії понять (Begriffsgeschichte, History of Concepts)⁵. Історична наука інтерпретуватиметься нами з позицій досліджень пам'яті як одна із сфер, на котру поширюється політика пам'яті (остання полягає окресленні кола подій, які треба пам'ятати, і ракурсу, яким чином їх треба пам'ятати, а також у політичному використанні подій минулого задля легітимації того чи іншого явища, феномену, процесу, походження та існування тієї чи іншої групи або режиму тощо). При дослідженні змістового наповнення основних понять, котрими позначалися як сам період Відродження, так і його складова – церковний рух, ми відштовхуватимемося від положення Р. Козеллека про те, що поняття відображають реальність, процеси соціальних та політичних змін⁶.

Виходячи із поставленої мети, ставимо перед собою наступні дослідницькі завдання:

- з'ясувати, як бачилася доба Відродження істориками НРБ, та яке місце посідав церковний рух в історичному наративі про Відродження;
- проаналізувати понятійне коло, що використовувалося для позначення як самої доби Відродження, так і її складової, церковного руху.

Джерелами для написання роботи стали праці, присвячені Болгарському Відродженню⁷ та його церковним аспектам⁸, новій історії Болгарії⁹, а також створені за ініціативою партійного керівництва двотомна (т. 1, 1954)¹⁰, трьохтомна (т. 1, 1961)¹¹ і чотирнадцятитомна (т. 5, 1985; т. 6, 1987)¹² «Історії Болгарії», які, на нашу думку, являли собою болгарський історичний наратив доби соціалізму. Окрім того, аби віднайти, на чому засновувалося розуміння Відродження та церковного руху істориками НРБ, як впливали ідеї, висловлені болгарськими істориками-марксистами у попередні часи та прослідкувати наступність/перервність у поглядах науковців, до джерельної бази також залучені роботи Д. Благоева¹³ та Г. Бакалова¹⁴.

Національне Відродження завжди було і залишається донині найбільш запитаним періодом болгарської історії. І в часи так званої «монархо-фашистської диктатури» Відродження поставало ледве не найголовнішим сюжетом історії нації. Проте дослідники цього періоду робили акцент на вивченні церковно-національних та культурно-просвітницьких аспектів Відродження. «Буржуазна історіографія» зводила нанівещь значення болгарських революціонерів у розгортанні процесів національного Відродження, наголошуючи на тому, що їх діяльність відігравала негативну, ворожу роль. Саме у церковній боротьбі вони вбачали основний зміст епохи Відродження. Останнє розумілося ними як культурний процес, «духовне відродження»¹⁵. Отже, перед істориками НРБ стояло завдання дистанціювати існуючу владу та нинішніх науковців від попередніх її обстояти «спорідненість» соціалістичної влади з революційними діями часів Відродження, довівши помилковість «буржуазних» істориків у репрезентації Відродження та неспроможність попередньої влади «виконати заповіді доби Відродження». Таким чином, різні політичні режими задля легітимації свого знаходження при владі намагалися «присвоїти» героїчне минуле, провести паралелі між сучасністю і епохою Відродження, інтегрувавши ці ідеологеми до праць професійних істориків.

Інтерпретація доби національного Відродження болгарськими науковцями періоду соціалізму ґрунтувалася на марксистсько-ленінському підході до історії. Болгарське Відродження прагнули репрезентувати як класову революцію. Під поняттям «**революція**» марксиста розуміли спосіб переходу від суспільно-економічної формації, що історично віджила себе, до більш прогресивної; корінний якісний переворот всієї соціально-економічної структури суспільства. Саме тому основна увага у дослідженні процесів Відродження надавалася вивченню його соціально-економічних, а також революційних аспектів. Цей підхід «винайшов» ще основоположник марксистської думки в Болгарії та засновник

Болгарської комуністичної партії Д. Благоев. Він розглядав Відродження як «результат економічного і соціального розвитку болгарського суспільства, виникнення та зростання нових продуктивних сил». Сутністю процесів, що відбувалися у тогочасному болгарському суспільстві Д. Благоев вважав перехід від феодалізму до капіталізму¹⁶. Тобто, сутністю Відродження він вважав буржуазну революцію, хоча і не вживав цього поняття.

Болгарський історик-марксист довоєнного періоду Г. Бакалов сприйняв цей підхід, трактуючи Болгарське Відродження як «результат численних історичних причин та впливів, в основі яких лежав розвиток капіталізму»¹⁷. Відображення ідей Д. Благоева можна прослідкувати майже в усіх істориків НРБ. Більш того, визначення епохи Відродження, історики соціалістичної Болгарії прагнули використати теоретичні надбання марксистсько-ленінської думки. Ідею пояснення Відродження як переходу від феодалізму до капіталістичного ладу П. Зарєв доповнює використанням поняття «буржуазно-демократична революція», яке він навіть виносить у назву своєї праці¹⁸. Зауважимо, що під «буржуазно-демократичною революцією» марксистсько-ленінська філософія розуміла таку буржуазну революцію, в котрій народні маси, суспільні «низи», придушені гнітом і експлуатацією, піднімалися самостійно та наклали на весь перебіг революції відбиток своїх вимог, своїх спроб по-своєму побудувати нове суспільство на місці старого, яке знищувалося. Ж. Натан дещо деталізував бачення Болгарського Відродження як «буржуазно-демократичної революції», використавши для пояснення своєї концепції такі ключові терміни марксистської думки, як «форма» та «зміст». Так, зокрема, науковець визначав поняття «Відродження»: «Процес соціально-економічних перетворень, який за своїм змістом являв собою звільнення країни від турецького феодалізму, а за формою – боротьбу за національне та культурне визволення болгарського народу, що змагав під гнітом турецьких султанів, пашів і беїв, а також під духовним гніту грецького духовенства»¹⁹. Таким чином, Ж. Натан підкреслив, що основним у процесі Відродження був перехід від феодалізму до капіталізму, а національно-визвольний рух – лише «форма» цього процесу. У концепціях Болгарського Відродження, представлених у працях Н. Генчева, З. Маркової та у чотирнадцятитомній «Історії Болгарії» (т. 5, 6), розширюється його розуміння шляхом зрівняння його буржуазно-демократичного та національно-визвольного змістів. Такий інтегративний погляд на Відродження полягав у наступному: з одного боку, стверджувалося, що воно йшло за загальними закономірностями буржуазно-демократичної революції; з іншого, його основним змістом проголошувалося назрівання, підготовка та здійснення «болгарської національної революції»²⁰. Основним змістом Болгарського Відродження вважався «історичний перехід від середньовіччя до буржуазного світу, розвиток та утвердження буржуазних економічних і соціальних відносин, створення самобутньої національної культури, формування болгарської нації, тривалу боротьбу за визволення від чужоземної влади». Тобто, Відродження є певним «синтезом культурно-духовних і політико-ідеологічних досягнень», які відобразилися у «національно-визвольній та буржуазно-демократичній революції»²¹. Більш того, Н. Генчев запропонував розуміти Відродження *в контексті світового розвитку: проводяться паралелі між цією епохою і Ренесансом, Просвітництвом і Революційним буржуазним переворотом*. Оже, Відродження розглядалося науковцями НРБ головним чином як буржуазна/буржуазно-демократична революція, хоча історики уточнювали, що ця революція поєднувала також завдання боротьби із іноземними загарбниками. На наш погляд, вживаючи поняття «буржуазно-демократична революція» для характеристики Відродження вони мали на меті провести паралель між Відродженням та новою «народно-демократичною» владою. Разом з тим, зрівняння національного виміру та «буржуазно-демократичного» свідчило про поступове повернення національного значення Відродження.

Бачення останнього як буржуазної/буржуазно-демократичної революції вписувалося у загальне розуміння розвитку суспільства марксистською думкою, втілене у формаційному підході. Історичний процес бачився як послідовна й закономірна зміна суспільно-економічних формацій. Виділялися наступні формації: первісно-общинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм. Декларувалося, що перехід від однієї формації до іншої здійснюється шляхом соціальної (класової) революції, яка вирішує антагоністичні протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами, а також між економічним базисом і політичною надбудовою.

Більш того, розгляд Відродження у рамках так званої «п'ятичленки» підкреслював прогностичну та телеологічну функції історії й допомагав владі у здійсненні її легітимаций-

ної політики. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс висунули концепцію безперервної (перманентної) революції, яка поступово переходить від вирішення буржуазно-демократичних завдань до вирішення завдань соціалістичних. Розвиваючи цю тезу, В. Ленін запропонував теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Передумовою такого переростання є гегемонія пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. На болгарському ґрунті концепцію «безперервної революції» доповнив філософ-марксист Тодор Павлов, який протягом тривалого часу очолював Болгарську академію наук (1947–1962). Він стверджував наступне: «Неодмінно, за об'єктивних історичних обставин Квітневе повстання не змогло еволюціонувати в соціалістичну чи подібну народно-демократичну революцію. Насправді, воно закінчилося російсько-турецькою війною та встановленням і подальшим розвитком нашої буржуазної держави та буржуазної, капіталістичної соціальної формації»²². Таким чином, «революція» розумілася як та, котра охоплювала не лише Квітневе повстання та російсько-турецьку війну, а й стала також прототипом для пізнішої революції (соціалістичної, народно-демократичної).

Болгарські інтелектуали намагалися встановити континуїтет між сучасністю і добою Відродження. Втілення у життя цієї мети досягалося шляхом проведення паралелей між «народною революцією» епохи Відродження (поняття «революція» по-різному розумілося болгарськими істориками доби НРБ (на цьому ми зупинимось нижче), і «соціалістичною революцією» в Болгарії (1944 р.)²³. Таким чином, комуністична влада намагалася провести свою легітимізаційну лінію, яка полягала у тому, аби переконати, що вона виконує «заповіді» Відродження.

Якщо звернутися до понятійного осмислення феномену Відродження, то бачимо, що, з одного боку, слідуючи традиції, болгарські інтелектуали продовжували використовувати поняття «Відродження» для маркування епохи. Метафора «Відродження» ввійшла у вжиток ще до 1878 р. (тобто, у період самого болгарського Відродження), а її першими історіографами стали Васил Априлов, Георгій Раковський, Марко Балабанов, Марин Дринов. Поняття «Відродження» розумілося як синонім «пробудження», «ренесансу», «воскресіння», «народження заново» та пов'язані з ними терміни²⁴. Водночас, у світлі того факту, що болгарські історики доби НРБ підкреслювали революційні аспекти Відродження і розглядали його більше як інтернаціонально налаштований революційний, ніж як націоналістичний рух, для інтерпретації епохи вони віддавали перевагу використанню поняття «революція» (від пізньолат. *revolutio* – «поворот», «переворот», «оберт»). Спочатку поняття «революція» вживалося у астрономії (праця Н. Коперника “*De revolutionibus orbium coelestium*” / «Про обертання небесних сфер»), однак, як відзначає Р. Козеллек, коли в ранньомодерну добу воно стало застосовуватися у політиці, то зберегло своє натуралістичне, циклічне значення²⁵.

Важливо з'ясувати взаємозв'язок між поняттями «Відродження» і «революція». Головна проблема комуністичної міфології полягала в тому, як розмістити боротьбу за церковну незалежність в рамки тези, що Болгарське Відродження є класовою революцією. Комунізм як атеїстична ідеологія вимушений був мати справу з релігійним аспектом національного Відродження. Релігія бачилася комуністичною думкою як знаряддя класового пригноблення, котрий використовувала буржуазія, щоб зберегти маси неосвіченими та перешкодити політичному розвитку народу; як символ відсталості, яку «соціалістична свідомість» має подолати. Марксизм асоціював релігію з ранніми, примітивними стадіями розвитку людства²⁶. Однак особливість болгарського випадку полягала у тому, що церковний рух був невід'ємною часткою Відродження, останнє ж було ключовим сюжетом гранднративу соціалістичної Болгарії та її політики пам'яті. Виходячи з цього, релігія розумілася болгарськими інтелектуалами доби соціалізму як необхідний крок у розвитку суспільства, а православна церква розглядалася як інституція, котра несла національну історичну місію протягом періоду османського панування. Згідно з таким поглядом, саме завдяки зусиллям церкви була збережена національна самосвідомість болгар²⁷. З іншого боку, образ історичної місії болгарської церкви деформувалася тезою про «реакційну» роль духовенства після створення Екзархії. Ось чому науковці НРБ були схильні применшувати роль церковного руху у Відродженні. Вони репрезентували добу Відродження як період дозрівання та підготовки соціально-економічного перевороту, що мав за формою національний характер (боротьба проти турецького та грецького ярма), як результат певних соціально-економічних умов і буржуазно-демократичної революції. Одночасно така інтерпретація суперечила сталінській доктрині, згідно з якою нація є продуктом капіталіс-

тичної ери, оскільки вона зображала соціально-економічні формації, інституції та класи донаціональної ери в національних термінах, наприклад, турецьке ярмо, турецька феодална система, грецький патріархат тощо²⁸.

Поняття «революція» у своєму відношенні до епохи Відродження розумілося болгарськими істориками принаймні у двох різних значеннях:

- 1) «революція» як ідентична всьому періоду Відродження;
- 2) «революція» як характеристика Квітневого повстання 1876 р. і російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

В даному випадку нас цікавитиме перше розуміння поняття «революція» як синонім доби Відродження. Ця концепція була закладена ще основоположником марксистської думки в Болгарії Д. Благоевим на початку ХХ ст. При такому підході церковний рух він пояснював через концепцію так званої «мирної буржуазної революції», згідно з якою завдяки розвитку просвітницького руху (у ньому він вбачав що «мирну революцію») національний дух і «національні потуги набули неабиякої сили, що знайшло свій вираз у національній боротьбі з «фанаріотами», боротьбі за церковну самостійність»²⁹. Згодом ця теза про «мирну» фазу болгарської національної (національно-демократичної) революції поширилася на всю історіографію НРБ аж до кінця 1980-х рр. Так, у праці З. Маркової та в академічному чотирнадцятитомному виданні «Історії Болгарії» (т. 6, 1987) підкреслюється, що «церковно-національна боротьба велася «мирними» засобами, але ця боротьба не була цілковито «мирною»³⁰. Пояснювалося, що церковний рух мав революційне значення, оскільки завдяки ньому було визнано болгарську націю, що стало передумовою до політичного визволення³¹. Подекуди епітет «мирна» не використовувався науковцями, а просто стверджувалося, що рух за незалежність церкви був одним із проявів (чи етапом) болгарської національно-визвольної, буржуазно-демократичної революції³².

Концепція інтерпретації церковного руху як частини процесу болгарської національної революції була доповнена розумінням церковної боротьби як політичної. «Винайдення» цієї тези теж належить Д. Благоеву. Він, зокрема, так характеризував церковний рух: «Зміст церковної боротьби не у здобутті національної церкви й екзархії, а у відокремленні та визнанні болгарської національності у Туреччині як окремої одиниці... Церковна боротьба була національно-політичною боротьбою не лише через те, що мала за мету визнання болгарської нації в Туреччині, а й через те, що у неї була залучена вся болгарська народність»³³. Таке розуміння церковно-національного руху було домінуючим у працях болгарських істориків доби НРБ, які досить активно використовували пояснювальні схеми, запропоновані Д. Благоевим. Зокрема, характеристика церковної боротьби як політичної, тобто боротьби за визнання болгарської нації (національності) як окремої етнічної спільноти у рамках Османської імперії, простежується у працях П. Зарева³⁴, Ж. Натана³⁵, Н. Генчева³⁶, З. Маркової³⁷ та ін. Однак тут відчувався певний дисонанс, оскільки при характеристиці грецького (фанаріотського) ярма головний акцент робився на соціально-економічному (неабиякі розміри податків та їх довільне введення, корупція) та культурно-національному гніті (заборона проведення богослужінь болгарською мовою й переслідування розвитку болгарської освіти), тоді як основний зміст боротьби вбачався у політичній площині (визнання болгар як окремої нації).

На соціально-економічному характері церковного руху наголошував історик-марксист довоєнного періоду Г. Бакалов. Зокрема, церковну боротьбу він називав «боротьбою проти одного із засобів економічної експлуатації болгарського народу», розглядаючи її як протистояння між народом і вищим духовенством. Підсумовуючи, історик зауважує, що ця боротьба мала більше класовий характер, аніж національний³⁸.

Один із провідних істориків НРБ Д. Косєв розширив інтерпретацію руху за незалежну церкву, інтегрувавши підходи до тлумачення церковно-національного руху Д. Благоева та Г. Бакалова. Так, він стверджував, що «церковне питання було за своєю сутністю питанням економічним, національним і політичним»³⁹. Лише у Н. Генчева церковний рух набуває свого прямого значення як духовно-культурного феномену. Не відкидаючи концепції розуміння церковного руху як політичного, запропонованої ще Д. Благоевим, він зауважує, що «болгари вирішували не лише церковне, а й національно-політичне питання»; далі він продовжує цю думку, підкреслюючи, що завдяки створенню Болгарської екзархії болгарі об'єдналися духовно, політично і релігійно⁴⁰.

Головними поняттями, якими позначали рух за незалежність болгарської церкви окрім поняття «мирна революція» були поняття «боротьба» та «рух» (до яких повсякчас додавалися означення «всенародна», «масова», «загальнонаціональна»). Тобто, використовуючи ці поняття болгарські науковці намагалися «революціонізувати» церковний рух, тим самим вписавши його у загальний «революційний» наратив про Болгарське Відродження.

Особливий акцент болгарськими істориками робився на класовій сутності церковного руху. Буржуазія проголошувалася ватажком цього руху, проте одночасно стверджувалося, що у ньому брав участь увесь болгарський народ. Проголошуючи «всенародний», «масовий» характер церковної боротьби (проблема участі у ньому чорбаджійства трактувалася по-різному: одні науковці стверджували, що воно було заступником турецького і фанаріотського свавілля; інші ж говорили про активну участь цієї верстви у цій боротьбі) та змальовуючи у деталях перипетії «боротьби», історики намагалися надати їй характеру класової революції (селяни, ремісники, буржуазія та інші проти класу феодалів, репрезентованого духовенством).

Питання оцінки ролі буржуазії у церковно-національному русі тісно пов'язане із загальним баченням її внеску до Відродження. У цьому контексті показово, що протягом соціалістичного періоду в Болгарії стосовно соціальних класів діяла певного роду ієрархія відповідно до їх внеску у національне Відродження. Великий наголос робився на внеску селян, незважаючи на те, що їх реальний внесок у визвольні змагання болгарського народу був значно меншим, а буржуазія (особливо її найбагатша частина – чорбаджійство) піддавалася нищівній критиці. Лише в 70-х рр. ХХ ст. завдяки зусиллям історика Н. Генчева буржуазія була реабілітована. Існувала також подібна ієрархія національних героїв: найвищий щабель займали революціонери, за ними йшли діячі боротьби за незалежність болгарської церкви, найнижчу сходинку посідали просвітники⁴¹. Ця ієрархія ще раз підкреслює, що революційний аспект Відродження посідав провідне місце як у історичному наративі НРБ, так і в політиці пам'яті.

Особливість репрезентації церковно-національного руху полягала у тому, що змальовуючи його як боротьбу проти «духовного ярма» (це поняття використовувала переважна більшість болгарських науковців доби соціалізму), фактично історики НРБ не розглядали його як духовний, церковний рух як такий. Основний наголос у його інтерпретації вони робили зазвичай на політичному характері. Тобто, значення церковного руху як духовного феномену фактично нівелювалося.

Отже, за доби соціалізму переважало розуміння національного Відродження як буржуазно-демократичної революції. Церковно-національний рух мислився як невід'ємна частина Відродження, однак йому відводилося займав другорядне значення у репрезентації доби Відродження, оскільки головний акцент робився на революційних аспектах Відродження. Саме апеляція до цих революційних аспектів і складала основу легітимісної політики пам'яті влади. Водночас, розуміючи рух за незалежну церкву як складову процесу Відродження, болгарські інтелектуали намагалися «революціонізувати» церковний рух, надати йому нового «революційного значення», використовуючи для його маркування поняття «рух», «боротьба», а також концепцію «мирної революції».

¹ История славеноболгарская, собрана и нареджена Паисием иеромонахом [Стъкми за печат по първообраз Й. Иванов]. София: Държавна печатница, 1914, с. 72.

² Детрез, Р. «Турците със сила, гърците с книга». Митът за двойното робство. // История, митология, политика. / Съст. Д. Колева, К. Грозев. София: УИ «Св. Климент Охридски», 2010, с. 63–79.

³ Даскалов, Р. Как се мисли Българското Възраждане: историографско проучване. София: Лик, 2002, с. 233–250.

⁴ Хальбвакс, М. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство, 2007, 348 с.; Olick, J. K. Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices / Jeffrey K. Olick., Joyce Robbins // Annual Review of Sociology. Vol. 24. 1998, p. 105–140; Нора, П. Франция – память. Пьер Нора, Мона Озуф, Жерар де Пуимеж, Мишель Винок / Пер. с фр. Д. Хапаевой. Науч. конс. перевода Н. Копосов. СПб.: Изд-во С.-Петербурга: ун-та, 1999. 328 с.; Пукър, П. Память, история, забвение. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004, 728 с. та ін.

⁵ Koselleck, R. Linguistic Change and the History of Events. // The Journal of Modern History. Vol. 61. 1989. – № 4. – P. 649–666; Richter, M. Begriffsgeschichte and the History of Ideas. // Journal of the History of Ideas. Vol. 48. 1987. – № 2. – P. 247–263; Koselleck, R. The Temporalisation of the Concepts. // Finnish

Yearbook. – 1997. – № 1. – P. 16-24; История понятий, история дискурса, история метафор. Сб. статей [Под ред. Ханса Эриха Бёдекера. [Пер. с нем.]. М.: Новое литературное обозрение, 2010, 328 с. та ін.

⁶ *Козеллек, Р.* К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий // История понятий, история дискурса, история метафор. Сб. статей / Под ред. Ханса Эриха Бёдекера [Пер. с нем.]. М.: Новое литературное обозрение, 2010, с. 23, 27; *Козеллек, Р.* История понятия і социальна історія. // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К.: Дух і літера, 2005, с. 118.

⁷ *Генчев, Н.* Болгарско Възраждане. София: Изд. на Отечествения фронт, 1988, 437 с.; *Зарев, П.* Болгарското Възраждане и развитието на национал-освободителни борби (развитието на буржоазно-демократическата революция). София: Държавно издателство «Народна просвета», 1949, 203 с.; *Натан, Ж.* Болгарское возрождение [Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского]. М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949, 318 с.

⁸ *Маркова, З.* Болгарското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, 221 с.; *Маркова, З.* Болгарската Екзархия 1870–1879. София: Изд. на БАН, 1989, 398 с.; *Атанасов, Ж.* Неофит Бозвели. София: Изд. на Отечествения фронт, 1974, 220 с.

⁹ *Косев, Д.* Новая история Болгарии: Курс лекций [Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова]. М.: Изд-во иностранной литературы, 1952, 523 с.

¹⁰ История на България. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1954, 560 с.

¹¹ История на България. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1961, 551 с.

¹² История на България. Т. 5. София: Изд. на БАН, 1985, 401 с.; История на България. Т. 6. София: Изд. на БАН, 1987, 401 с.

¹³ *Благоев, Д.* За Болгарското Възраждане. / Съст. Д. Райков. София: Партиздат, 1982, 244 с.

¹⁴ *Бакалов, Г.* Студии, рецензии, статии. В два тома. Т. 1. София: Болгарски писател, 1983, 660 с.

¹⁵ *Ников, П.* Възраждане на българския народ: Църковно-национални борби и постижения. / Под ред. на Д. Косев. София: Наука и изкуство, 1971, с. 311; *Бакалов, Г.* Студии, рецензии, статии. В два тома. Т. 1. София: Болгарски писател, 1983, с. 100–102; *Зарев, П.* Болгарското Възраждане и развитието на национал-освободителни борби (развитието на буржоазно-демократическата революция). София: Държавно издателство «Народна просвета», 1949, с. 5; *Натан, Ж.* Болгарское возрождение [Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского]. М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949, с. 5–6.

¹⁶ *Благоев, Д.* За Болгарското Възраждане. / Съст. Д. Райков. София: Партиздат, 1982, с. 27.

¹⁷ *Бакалов, Г.* Двете линии на Болгарското Възраждане. // Бакалов Г. Студии, рецензии, статии. В два тома. Т. 1. София: Болгарски писател, 1983, с. 109.

¹⁸ *Зарев, П.* Болгарското Възраждане и развитието на национал-освободителни борби (развитието на буржоазно-демократическата революция). София: Държавно издателство «Народна просвета», 1949, с. 3, 5–8.

¹⁹ *Натан, Ж.* Болгарское возрождение [Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского]. М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949, с. 25.

²⁰ *Маркова, З.* Болгарското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, с. 6, 192–193; История на България. Т. 5. София: Изд. на БАН, 1985, с. 13; История на България. Т. 6. София: Изд. на БАН, 1987, с. 13.

²¹ *Генчев, Н.* Болгарско Възраждане. София: Изд. на Отечествения фронт, 1988, с. 11.

²² *Павлов, Т.* За марксистическа история на България. София, 1954, с. 123.

²³ *Натан, Ж.* Болгарское возрождение [Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского]. М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949, с. 140–141, 146–147; *Христов, Хр.* Борчески и революционни традиции в българската история. // Ново време. – 1981. – № 9. – С. 62.

²⁴ *Даскалов, Р.* Как се мисли Болгарското Възраждане: историографско проучване. София: Лик, 2002, с. 13–17.

²⁵ *Козеллек, Р.* История понятия і социальна історія. // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К.: Дух і літера, 2005, с. 119; *Petrov, K.* Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History. // Studies in East European Thought. Vol. 60. 2008. – No. 3. – P. 189.

²⁶ *Savova-Mahon Borden, M.* The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria: Myths, Memories and Minorities. Doctoral thesis. London: University of London, p. 144.

²⁷ *Riis, C.* Religion, politics, and historiography in Bulgaria. New York: Columbia University Press, 2002, p. 99, 112–113, 119; *Savova-Mahon Borden, M.* The Politics of Nationalism under Communism in Bulgaria: Myths, Memories and Minorities. Doctoral thesis. London: University of London, p. 144.

²⁸ *Sygelos, Y.* Nationalism from the Left: The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years. Leiden-Boston, 2011, p. 174.

²⁹ *Благоев, Д.* За Болгарското Възраждане. / Съст. Д. Райков. София: Партиздат, 1982, с. 180–181.

³⁰ История на България. Т. 6. София: Изд. на БАН, 1987, с. 180–181; *Маркова, З.* Болгарското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, с. 192–193.

³¹ *Маркова, З.* Болгарското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, с. 193.

³² *Атанасов, Ж.* Неофит Бозвели. София: Изд. на Отечествения фронт, 1974, с. 208.

³³ *Благов, Д.* За Българското Възраждане. / Съст. Д. Райков. София: Партиздат, 1982, с. 183.

³⁴ *Зарев, П.* Българското Възраждане и развитието на национал-освободителни борби (развитието на буржоазно-демократическата революция). София: Държавно издателство «Народна просвета», 1949, с. 59.

³⁵ *Натан, Ж.* Българското Възраждане [Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского]. М.: Государственное изд-во иностранной лит-ры, 1949, с. 113–114.

³⁶ *Генчев, Н.* Българско Възраждане. София: Изд. на Отечествения фронт, 1988, с. 300.

³⁷ *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, с. 79–80.

³⁸ *Бакалов, Г.* Отец Паисий. Дело на Паисий. // Бакалов Г. Студии, рецензии, статии. В два тома. Т. 1. София: Български писател, 1983, с. 95.

³⁹ *Косев, Д.* Новая история Болгарии: Курс лекций [Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова]. М.: Изд-во иностранной литературы, 1952, с. 158.

⁴⁰ *Генчев, Н.* Българско Възраждане. София: Изд. на Отечествения фронт, 1988, с. 300–303.

⁴¹ *Даскалов, Р.* Между Изтока и Запада: Български културни дилеми. София: Лик, 1998, с. 78–79.